

Xuraman İbniyəmin qızı Məhərrəmovə
Azərbaycan Tibb Universiteti

FUNKSIONAL ÜSLUBLAR VƏ NORMA MƏSƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ TƏDQIQI

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, üslubiyyat, ədəbi dil, norma, funksional üslub,

Key words: Azerbaijani linguistics, style, literary language, norm, functional style

Ключевые слова: Азербайджанское языкознание, стиль, литературный язык, норма, функциональный стиль

Azərbaycan dilçiliyində ötən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq ədəbi dil sistemli şəkildə araşdırılmış, bir sıra tədqiqat işləri yazılmışdır. 20 il sonra isə üslubiyyat elminə həsr olunmuş ilk fundamental əsər, Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Bu kitabın arxasınca bir sıra əsərlər meydana çıxmağa başladı. Ş.Yusiflinin “Müasir Azərbaycan dilinin üslubi sintaksisi” (1973), T.Əfəndiyevanın “Müasir Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı” (1973), Ə.Bağırovun “Azərbaycan dilinin qrammatik üslubiyyatı” (1984), K.Əliyevin “Azərbaycan ədəbi dili üslubiyyatının elmi əsasları” (1985) adlı doktorluq dissertasiyalarında demək olar ki, dilçilik üslubiyyatının bütün problemlərin əhatə edilir. Bundan sonra isə ədəbi dilimizin funksional üslublarının meydana çıxma dövrlərini əhatə edən T.Hacıyevin “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” (Bakı, 1976). Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” (Bakı, 1979), M.Cahangirovun “Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dillərinin aparıcı üslubları” (Bakı, 1989), N.Xudiyevin “Azərbaycan ədəbi dili tarixi (1995) və A.Axundovun “Dilin estetikası” (1985) və T.Əfəndiyevanın “Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri” (1973) və “Azərbaycan dilinin üslubiyyat problemləri” (2001) kitablarını daxil etmək olar. Qeyd edək ki, üslubiyyatın əsas vəzifələrindən biri ədəbi dilin funksional üslubları, funksional üslubların nitq növlərini və onlar arasındakı əlaqələri öyrənməkdir.

Ümumi dilçilikdə olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ mübahisəli və mürəkkəbdir. Belə ki, dilçilər ayrı-ayrı bölgüləri nəzərə alıb ədəbi dili müxtəlif nitq üslublarına ayırırlar. Bunlardan bir qrup alimlər üslubların təsnifi ümumxalq dilinə, başqa qrup alimlər isə ədəbi dilə əsaslanaraq müəyyənləşdirirlər.

“Üslubiyyat” dilçilik elminin bir bölməsidir. Bu bölmədə ədəbi dilin fəaliyyəti, nitq prosesi araşdırılır. Ədəbi dilin üslubi normaları, normaların tarixi inkişaf yolu, dəyişikliklərə uğraması, sıradan çıxması, yeniləri ilə əvəz olunması tədqiqatçılar tərəfindən təhlil olunur, nəyin düz, nəyin səhv olduğu əsaslandırılaraq fikirlər söylənilir, məqsəduyğun təkliflər seçilir.

Ötən əsrin 20-ci illərində, “üslubiyyat elmi” adlandırılan bu sahəyə aid ilk əsəri A.Tağızadə və X.Xocayev yazmışdır. Sonralar bu sahəyə maraq artmış, bu haqda bir sıra əsərlər yazılmışdır.

Üslubiyyatın əsas kateqoriyası üslubdur. Üslub sözünün mənşəyi üslubiyyatın mahiyyətini aydınlaşdırır. Belə ki, üslubiyyat həmişə seçim problemi ilə əlaqədardır.

Cəmiyyət üzvləri dildən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər. Bəzi hallarda dildən sadəcə olaraq gördüklərimiz, eşitdiklərimiz, oxuduqlarımız haqqında bir-birimizə məlumat vermək üçün, fikir mübadiləsi aparmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, əhatəmizdə olan insanlarla – iş yoldaşlarımız ailə üzvlərimizlə söhbətlərimizi, yazışmalarımızı xatırlayaq. Bu kimi və buna oxşar vəziyyətlərdə dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Başqa vəziyyətlərdə dil xəbər, məlumat, təsir vəzifəsini yerinə yetirir. Dilin əsas vəzifələrinə uyğun olaraq seçilən və insanların bu və ya digər fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olan üslublar funksional üslublar adlanır. Dilin ictimai həyatın hər bir tərəfinə xidmət edən variantı funksional üslublardır: rəsmi-ışğuzar əlaqələr, gündəlik ünsiyyət, kütləvi təbliğat fəaliyyəti, elmi, ədəbi-bədii yaradıcılıq. Yuxarıda göstərilən ictimai həyatın hər bir sahəsində ədəbi dilin ayrıca variantından istifadə olunur.

Dəmirçizadə dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibətinə əsaslanaraq üslubların 3 növünü göstərir:

1. Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub,
2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub,
3. İctimai – siyasi təfəkkür sistemi – ictimai – siyasi üslub.

Professor H.Həsənov isə göstərir ki, “Üslub deyəndə dil vahidlərinin məqsədə uyğun işlədilməsi, priyomları, dilin funksionallaşmasının qanunauyğunluğu başa düşülür” (1, 347)

Milli dilçiliyimizdə bu məsələnin müntəzəm şəkildə işlənməsi 60-cı illərdən sonrakı dövrə aiddir. Həmin əsərlərdə funksional üslubların təsnifi və qruplaşdırılması haqda fikirlər müxtəlif yönümdədir.

Azərbaycan dilçiliyində işlədilən üslub termini ərəb dilindən alınmış bir sözdür və tərz, düzmək mənasını ifadə edir. Avropa terminologiyasında bu terminin adekvatı stildir. Dilçilik elminin müvafiq sahəsi də bu terminlə bağlı olaraq üslubiyyat, yəni üslubları öyrənən elm sahəsi adlandırılır.

Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıçıların, həm də alim, müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur (2, 18). Amma bu heç də onun təkə yazılı dilə aid olması demək deyildir. Məlumdur ki, şifahi dilin də üslubları vardır. Xüsusilə şifahi ədəbi dilin xalq danışığı dili və folklor dili kimi iri üslubları vardır. Bu üslublarda nitqin lakonikliyi, sadəliyi və aydın ifadəliliyi əsas şərtidir.

Ədəbi dil dialektə münasibətdə milli kütləvi ünsiyyəti təmin etmə norması kimi seçilirsə, üslublar da onun ayrı-ayrı sahələri əhatə edən qolları, təmin hissələri kimi götürülə bilər. Ədəbi dilin üslubi şəkillənməsi isə cəmiyyət həyatının tarixi inkişafı ilə bağlı hadisədir. Bu baxımdan üslubların dil tarixi ilə birgə öyrənilməsi dilin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkarlamaq baxımından əhəmiyyətli və gələcək tədqiqatlarda bu sahəyə diqqət artırılmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyində üslub problemlərinin ilk fundamental araşdırıcılarından biri olan Ə.Dəmirçizadə yazır: “Dil üslub qatlarından ibarətdir, bu qatlar isə tənəkkür tərzinə görə fərqlənən yaranmış qatlardır” (2, 31). Müəllifə görə “ali üslub” əsasən Allahı, peyğəmbəri inamla zikr etmək, onlara şükür, ibadət və təzim etmək, zamanını, hökəmrənin mədh etmək mahiyyətli əsərlərdə istifadə olunan ifadə tərzidir. Belə əsərlər əvvəllər ərəb və fars dillərində yazılmış, əsasən ruhanilər və saray əhli arasında yayılmış, lakin belə səpkidə əsərlərin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması bu mərhələnin ümumi ictimai tələbə cəhəti ilə bağlı olmuşdur. Çünki bu mərhələdə Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi də işlənilmiş və rəsmi üslubun da rüşeymi əslində ali üslubun bir qolu kimi formalaşmışdır. Lakin bu üslub yuxarı təbəqənin – saray əhlinin vərdişinə və meylinə uyğun qurulduğu üçün bu üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusən dıbaçə, məktub, qəsidə, mədhiyyə və minacatlarda əksərən ərəb dilinə mənsub sözlər, ifadələr və silsiləli tərkiblər əsas vahidləri təşkil edir, azərbaycanca sözlər isə köməkçi məqamında işlənilən vahidlərdir; hətta nəsrən yazılmış silsiləli cümlələrin xəbərləri məqamında işlənilmiş fellər də, əksərən alınma sözlərlə bitişik analitikfel halında işlədilən birləşmənin bir hissəsini təşkil edir. Ə.Dəmirçizadə ali üslubun nəslrlə olduğu kimi nəzmlə də gerçəkləşdiyini göstərir. Bu tipli Şərq xalqlarının bir çoxu üçün xarakterik bir xüsusiyyətdir və orta əsrlərdə yüksək təbəqənin nümayəndələri üçün bir norma sayılmışdır. Bununla yanaşı Avropada tam əksinə olaraq lakonik danışığın “getdim, gördüm, qalib gəldim” kimi bir ibrətamiz örnəyi də mövcud olub.

Ədəbi dil normaya əsaslandığı kimi üslublarda bu normadan kənarda deyil. Çünki üslubun özü ədəbi dildaxili bir hadisədir. Ona görə də ədəbi dilin normaları üslublara da aiddir. “Akademin Şərbə yazırdı ki, hər cür sözün üslubi cəhətdən yersiz işlədilməsi dilin üslubi qanununu pozur. Üslubi qanunu pozulmuş dil isə tamamilə kökdən düşmüş musiqi aləti kimidir, fərq ondadır ki, musiqi alətini dərhal kökləmək olar. Dilin üslubi qanunları isə əsrlər boyu yaradılır” (3, 92-105).

Ümumxalq dilinin, xüsusən onun yüksək forması olan ədəbi dilin ümumiyyət tərəfindən məqbul normaları vardır və dilçiliyin bir sıra sahələri bu normaları dilin ümumi qayda və qanunlarının hərtərəfli tədqiqinə əsasən aydınlaşdırır, müəyyənləşdirir, qanuniləşdirir və dəqiqləşdirir. Üslubiyyat isə bu normaların həm müstəqil, həm də şərti məqsədəuyğunluq əsasında istifadə edilməsi mümkün olan variantlarını müəyyənləşdirir və tədqiq edir. Buna görə də üslubiyyat dilçiliyin başqa sahələrinin, xüsusən fonetikanın, leksikologiyanın, qrammatikanın (morfologiya və sintaksisin) nəticələrinə əsaslanır və onlardan məqsədəuyğunluq nöqteyi-nəzərindən istifadənin yollarını müəyyənləşdirir. Beləliklə, dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəzlənmə imkanları, mənə paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların müxtəlif nitq sahələrinə paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslublar üslubiyyatın mövzusunı təşkil edir.

Ədəbi dil özlüyündə bütün potensial üslubi imkanları ilə birgə mövcud olub. Burada üslubi şəkillənmə məhz məqsəddən asılı olaraq yaranır. Söz, cümlə məqsədə uyğun olaraq seçilir. Məhz belə bir seçmə üslubun əsasında dayanır. Seçmə zamanı əlahiddə və ya fəvqəladə bir hadisə baş vermir. Sadəcə dilin mövcud imkanlarından istifadə olunur. Bu halda dil bir növ paradıqmalaşır və yeni qrammatik və semantik birləşmələrdə ifadə olunur.

Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil və üslub haqqında mülahizələrini ümumiləşdirilərək belə qənaətə gəlir ki, “ədəbi dil bir spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən və belə xüsusiyyətlər, əlamətlər sistemi ilə də qollara ayrılan vahid ümumxalq dilinin adı forması kimi anlaşılmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi dilin əsasını ümumxalq dili vahidləri hamı üçün ümumi olan cəhətlər təşkil edir. Lakin bununla yanaşı olaraq bir sıra məhdud sahələrlə əlaqədar spesifik cəhətlərə malik olduğundan ədəbi dil ifadəlilik vasitələri sisteminə görə müxtəlif qollara ayrılır ki, buna da ümumiləşdirilmiş halda ədəbi dilin üslubları deyilir” (2).

Məsələyə məntiqi cəhətdən yanaşanda başqa mənzərənin şahidi oluruq: funksional üslublar yaranandan sonra ədəbi dilin vəifələri “şaxələnir”. Deməli, sonrakı hadisə əvvəlki üçün yeganə təsnif prinsipi ola bilməz” (4, 208)

Ə.Dəmirçizadə üslubu təsnif etmək üçün iki əsas prinsip təklif edir: ifadə vasitələrinə görə və ifadə nizamına görə. Müəllif bu prinsiplərə əsaslanaraq üslubun əsasında dayanan nitqi aşağıdakı kimi tənif edir: A. İfadə vasitəsinə görə nitq iki cür ola bilər: a) şifahi, b) təhriri; B. İfadə nizamına görə nitq iki cür ola bilər: a) mənsur (nəsr), b) mənzum (nəzm) (2, 30).

Azərbaycan ədəbi dili zəngin tarixi keçmişə və çeşidli dil abidələrinə malik bir dildir. Ədəbi dil bütün üslubi əlvanlığı ilə bərabər təqdim edən yazılı mənbələrdən aydın olur ki, “Azərbaycan ədəbi dilində qədim dövrlərdən başlayaraq, zəngin üslubi sistem yaranmışdır. Ədəbi dilimizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif üslublar olmuşdur. Zaman keçdikcə bu üslublar daha da artmış, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin aşağıdakı üslubları vardır. 1) bədii üslub; 2) elmi üslub; 3) ictimai-publisistik üslub; 4) rəsmi üslub. Bu üslubların həm ümumi, həm də, hər birinin özünəməxsus fərqli xarakterik cəhətləri vardır”.

Azərbaycan ədəbi dilinə aid ayrı-ayrı mənbələrdə irəli sürülən bölgü və mülahizələri də nəzərə alaraq M.Cahangirov yazır: “ədəbi dilimizi üslubi, şəkli, tərz, həmçinin ifadə vasitəsi, forması (nizamı), quruluşu, nisbi, ölçüsü və s. cəhətdən müxtəlif qruplar üzrə təsnif etmək və hər qrupu bir-birinə “qarşı” durub “qütb” təşkil edir kimi görünən iki əsas növü ayırmaq mümkün olur. “Semantik təsnifat” adlandırdığımız və “ilkin mülahizə” şəklində irəli sürdüyümüz aşağıdakı bölgüyə mütəxəssislərimizin diqqətini cəlb etmək istəyirik:

1) İfadə vasitəsinə (nitqin təzahür şəklinə) görə:

- a) şifahi dil (ümdə vasitə mənasıyaradıcı səs və ya səsləşmədir);
- b) yazılı dil (ümdə vasitə hərfi işarələrlə düzülən mənalı yazıdır).

2) İfadə qurumuna (forma və ya nizamına) görə:

- a) mənzum nitq (ifadənin nəzm forması);
- b) mənsur nitq (ifadənin nəsr forması).

3) İfadə coşğunluğu nisbətinə görə:

- a) təntənəli – ritorik (“qızğın”) üslub;
- b) rəsmi – quru (“soyuq”) üslub.

4) İfadə müstəqilliyi nisbətinə görə:

- a) açıq – müstəqim (birbaşa, pərdəsiz) nitq;
- b) qapalı – eyhamlı (atmacalı, pərdəli) nitq.

5) İfadə tərzinə görə:

- a) mülayim – yumşaq ifadə tərz (nəsihət – moizə üslubu);
- b) sərt – kəskin ifadə tərz (satira – istehza üslubu).

6) Obyekti hissi – emosional və ironik münasibətə görə:

- a) intim nitq və ya nəvaziş üslubu;
- b) yumor – zarafat üslubu. (Bu qrupa daxil olan növlər qütb təşkil etmir – M.C)

7) mənsubiyyət – istifadəlilik nisbətinə görə:

- a) ümumistifadəli – vahidnormalı dil (“standart” üslub);
- b) fərdi – özümlü üslub (əsasən bədii ədəbiyyatda yazıçı dili).

8) İfadə hərəkiliyi ölçüsünə görə:

- a) hərəkəli – dinamik nitq (əksərən bədii ədəbiyyatda və daha çox dialoji nitqdə);
- b) durğun – statik nitq (bədii üslub üzrə əsasən monoloji nitqdə və qeyri belletristik üslubların bir sıra qollarında).

9) Tarixən xidmət obyektinə, əhatəlilik ölçüsünə və anlamlıq dərəcəsinə görə:

- a) “ali” təmtəraqı (məhdud) üslub);